

DE REFORMATIE (III) : DE VOORLOPERS VAN DE HERVORMING

1. Inleiding

In de vorige afleveringen hebben we gezien, hoe tegen bepaalde ontwikkelingen in de kerk verzet rees, omdat men ervan uitging, dat deze in strijd waren met de Bijbel. Steeds werd dat verzet of gebroken, of het ebde langzaam weg, zonder gevolgen na te laten. Toch zijn er mensen en bewegingen geweest, die een blijvende invloed hebben gehad. Wij noemen hen de voorlopers van de Hervorming. Wij definiëren hen als degenen, die op verschillende punten gedachten hebben ontwikkeld, die wij bij de reformatoren terug vinden. Dat wil niet zeggen, dat deze voorlopers in alles reformatorisch hebben gedacht, maar wel, dat zij op talloze punten een aanzet hebben gegeven. Ook binnen de Middeleeuwse Kerk ontstonden er hervormingsgezinde bewegingen. Zij beoogden de hervorming van de Kerk in het leven van geestelijken en kerkleden, drongen aan op het vergaren van kennis, een christelijk leven en de navolging van Christus. Een diepgaande hervorming van de leer, zodat deze weer in overeenstemming werd gebracht met de Bijbel en praktijk van de Vroege Kerk, was misschien wel als noodzaak in hun gedachten aanwezig, maar werd niet ter hand genomen. Om die reden worden de talloze hervormingspogingen in de kerk zelf niet tot de voorlopers van de Reformatie gerekend. De Reformatie beoogde niet alleen, maar ontketende ook een ingrijpende hervorming van de leer.

Bij binnenkerkelijke hervormingspogingen denken wij aan de Broeders des Gemenen Levens: christenen, die –ook buiten de kloostergemeenschappen- een aan God gewijd leven wilden leiden en Jezus navolgen tot Gods eer en welzijn van de mensen. Een bekende broeder was Thomas à Kempis, die wereldberoemd werd door zijn boek “De navolging van Christus”. Hoewel de Broeders geen omvangrijk netwerk hebben opgezet om tot een verder gaande hervorming te komen, heeft de Reformatie, in het bijzonder Luther, wel verschillende gedachten aan hen ontleend. Een hervormer was ook Franciscus van Assisi in de dertiende eeuw. Hij wilde de Kerk redden door een navolgend leven in gehoorzaamheid, geloof en liefde, maar ook in armoede. Hij predikte op vele plaatsen en had duidelijk mystieke neigingen. Maar hij heeft de pauselijke kerk gelaten voor wat zij was. Hij gehoorzaamde zonder meer aan de kerkelijke autoriteiten. Door hem werd ook een kloosterorde gesticht. Deze Franciscaner orde kwam echter al snel in de gewone bedding van de kloosters terecht, met macht en geld. Franciscus’ idealen hebben er geen lang leven gehad. Toen in de zestiende eeuw de Reformatie doorbrak, behoorden de Franciscaner monniken tot haar felste bestrijders.

Een andere beweging, die haar invloed op de Reformatie heeft gehad, is die van de mystieken. De mystieke beweging legt de nadruk op de innerlijke doorleving van het geloof. Een bekende vertegenwoordiger hiervan was Bernardus van Clairveaux. Hij was een monnik uit de twaalfde eeuw. Hoewel op en top een kind van de Middeleeuwse Kerk met haar rituelen en bijzondere leringen, legde hij toch grote

nadruk op de persoonlijke liefde van Jezus tot de ziel en de wederliefde van de mens tot Jezus. Hij schreef een verhandeling over het bijbelboek Hooglied, dat hij op geestelijke wijze uitlegde: het gaat in dit boek om de liefde van de Bruidegom (Jezus) tot Zijn bruid (de gemeente van de gelovigen). Zowel Luther als Calvijn hebben hem hoog geacht en noemden hem een ware leraar van de Kerk.

2. Renaissance en Humanisme

Het zal menigeen verbazen om deze twee bewegingen opgenomen te zien in een beschrijving van de voorlopers van de Hervorming. En inderdaad, zij waren dat ook niet rechtstreeks. Maar beide bewegingen hebben wel invloed uitgeoefend op de Reformatie: vooral het humanisme heeft veel betekend voor de bijbelvertalingen. Humanisten publiceerden een zo nauwkeurig mogelijke Griekse grondtekst van het Nieuwe Testament (Erasmus). Luther heeft er dankbaar gebruik van gemaakt.

In de Middeleeuwse Kerkstaatmaatschappij lagen de volgende zaken vast:

1. De mens was wel een individu, maar ook een onderdeel van een geheel: de kringen van gezin, familie, arbeid en maatschappij lagen vast. Hij behoorde door de doop ook tot de Kerk, als hoedster van zijn zieleheil. Het was het Corpus Christianum: dat was niet alleen de Kerk, dat was de gehele samenleving.
2. Vrijheid en geweten waren gebonden: enerzijds door de leer van de Kerk, anderzijds door de maatschappelijke ordening. Het behoren tot een bepaalde groep was voor het leven. De gehele ordening van de samenleving lag vast. Doorbreking daarvan was maar beperkt mogelijk. Persoonlijke vrijheid was een begrip, dat de Middeleeuwer eigenlijk niet kende.
3. Middeleeuwers leefden dichter bij de dood dan de hedendaagse mens. Regelmatig sleepten epidemieën grote aantallen mensen ten grave, bijv. de grote pestepidemie uit de veertiende eeuw. Het door de Kerk benadrukte “memento mori” (gedenk te sterven) was realiteit. Het leven was een voorbereiding op de eeuwigheid. De dood betekende hemel of hel, later ook nog vagevuur. Vandaar dat het aardse leven in het teken diende te staan van de grote Godsontmoeting bij het sterven.
4. Door de nadruk op dood en eeuwigheid was het leven op aarde weliswaar niet waardeloos, maar toch betrekkelijk. Ook alles wat dit leven kon geven, diende in een geestelijk perspectief te staan. Vandaar ook, dat kunst en wetenschap aan de Bijbel en de leer van de Kerk waren onderworpen. Om die reden is een groot deel van de kunst gewijd aan Bijbelse onderwerpen of aan het leven van de heiligen.

Na de kruistochten ontstaat er een levendige handel tussen verschillende Europese, vooral Italiaanse, steden en het Midden-Oosten, later ook met verder gelegen gebieden in Azië. Deze handel brengt welvaart en rijkdom, maar ook nijverheid, die met deze handel samenhangt. Er ontstaat in de uitbreidende steden een rijke burgerklasse en een economische middenklasse. De eerste kan zich op den duur in financieel opzicht

met bijv. de adel meten. En die klasse wordt zich bewust van haar onmisbare rol in de samenleving. Deze burgerklasse is niet ongodsdienstig, maar gaat accenten verleggen. Binnen deze kringen ontstaan dan ook nieuwe stromingen, die later als Renaissance (letterlijk: wedergeboorte) en Humanisme bekend worden.

1. De mens behoort zeker tot bepaalde verbanden, maar zijn eigenheid en individualiteit zijn mede bepalend voor zijn leven. Daarbij behoort de persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid om beslissingen te nemen, die zijn eigen leven betreffen. Anderen, ook de Kerk (!), dienen daarbij op afstand te blijven en mogen slechts ingrijpen, als een keuze tot schade voor anderen leidt.

Link met de Reformatie: de mens is, ook voor God, allereerst een individu, want de verhouding met God en de verzoening met God zijn persoonlijke zaken, geen collectieve. Vooral Luther heeft de vrijheid van een christenmens benadrukt.

2. De opkomst van de burgerij betekende het begin van de doorbreking van de standen. Er was geen afzonderlijke stand voor kooplieden, zoals die er wel was voor adel, en geestelijkheid, maar ook voor handwerkslieden (de gilden) en boeren en horigen (d.i. onderworpenen aan doorgaans edellieden; vaak was onderhorige synoniem met boer). De verbanden in de samenleving kunnen zeer wel wisselen en alleen die, welke door God gegeven zijn, kunnen als vast worden beschouwd. Te denken valt daarbij aan gezin en familie. De Kerk is wel een verband, maar een Corpus Christianum, dat ook de burgerlijke samenleving omvat, druist in tegen de vrijheid van de burgers.

Link met de Reformatie, in dit geval de calvinistische tak ervan: de volgelingen van Calvijn behoorden grotendeels tot de middengroepen en iets hoger, de beter gesitueerde burgerij. Zij begrepen maar al te goed hun waarde in het totaal van de samenleving. Al spoedig bleek, dat calvinisme zich niet verdroeg met een absolute monarchie (waarbij de koning alleenheerser is). Het calvinisme ging niet uit van een Corpus Christianum, maar legde de nadruk op de onderscheiden karakters van Kerk en Staat. Daarbij ging het er om, dat het zout van het Woord van God de gehele samenleving doordrenken zou, niet, dat de Kerk over de staat zou heersen. Dat is inderdaad heel wat anders. Luther is dichterbij het middeleeuwse concept gebleven.

3. Het leven hier op aarde is een volwaardig leven, dat ook door God gegeven is. Het is de moeite waard om geleefd te worden. Het is ook niet zonder meer een inruilartikel voor een leven na de dood. In plaats van zich voortdurend af te tobben met het "memento mori" kan en mag de mens genieten van dit leven. Dat leidt tot de spreuk: "carpe diem", pluk de dag!

De Reformatie, en ook hier weer de calvinistische tak, heeft de eerste twee zinnen van het bovenstaande volledig overgenomen. De aardse

arbeid, waaronder ook cultuurarbeid, werd gewaardeerd, als gave van God. Het leerstuk van het priesterschap aller gelovigen stimuleerde dat ook. De gelovige gaf daarvan immers ook in zijn dagelijks leven en zijn beroep blijk! De spreuk “carpe diem” hebben de reformatoren zeker niet overgenomen, want ook bij hen blijft de eeuwige bestemming van de mens op de voorgrond staan.

4. De wetenschap en de cultuur zijn grootheden op zichzelf. Juist daarin kan de mens met zijn persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid zich ontplooiën. Kunst en cultuur zijn niet voorbehouden aan de Kerk of haar leerstellingen. Ook de kunst (figuratief, de literatuur en poëzie, maar ook de architectuur) uit de vóór-christelijke tijd is de moeite waard. Het helpt ons onze eigen tijd beter te verstaan, wanneer wij de ontwikkelingen zien, die onze tijd hebben gevormd. Maar ook om te beseffen, dat kennis, vaardigheden en inzicht niet specifiek christelijk zijn, maar bij anderen evenzeer voorkomen en kunnen bloeien.

In de tijd van de Reformatie was deze opvatting al verder doorgedrongen. De niet-bijbelse kunsten waren binnen het calvinisme eerder gemeengoed dan uitzondering. Natuurlijk waren er binnen het gereformeerd protestantisme kunstenaars en geleerden, die zich door de Schrift lieten inspireren, maar als grondslag voor de kunst was dat niet nodig. Het lutheranisme heeft wel een bloeiende christelijke muziekcultuur gekend, denk aan Bach.

Boven genoemde ontwikkelingen van Renaissance en Humanisme hebben, op een totaal andere manier dan de Reformatie, het fundament van de Middeleeuwse Katholieke Kerk aangetast. Door het adagium “terug naar de bronnen” werden de schatten uit de Oudheid bloot gelegd. Kennelijk kon men ook daar geïnspireerd zijn. Een Romeinse (heidense!) wijsgeer als Seneca bracht een filosofische denktrant voort, die blijk gaf van grote verlichting en humaniteit. Blijkbaar waren toch niet alleen christenen mensen van het licht. Wanneer deze veronderstelling door gaat zetten, gaat niet alleen de leer van de Katholieke kerk op de helling, maar het gehele christelijke gedachtengoed. Maar dan zijn we aangeland in de tijd van de Verlichting in de achttiende eeuw, dus ver buiten het bestek van deze serie. Vooralsnog betekende de Reformatie een opschorting van de uitwerking van de gedachten van de Renaissance en het Humanisme. En omdat deze gedachten uitsluitend bereikbaar waren voor beter gesitueerden, die konden lezen schrijven, was de uitstraling ervan gering.

3. De vroege voorlopers

De eerste ritselingen van reformatorisch denken vinden we al in de negende eeuw. De tweede komt op in de twaalfde eeuw: daarna openbaart zich in de twee daaropvolgende eeuwen een steeds verder gaande en breder vertakte verschijningsvorm van hervormingsgezindheid, culminerend in het optreden van de

Engelsman John Wycliffe in de veertiende eeuw, die eigenlijk in al zijn denken reeds voluit reformatorisch kan heten.

1. Gottschalk de Saks

Hij leefde in de negende eeuw. Wij kennen zijn geboortjaar en overlijdensdatum niet precies. Als kind verloor hij reeds zijn ouders. Familieleden plaatsten hem in een klooster in Fulda (Duitsland), dat ook zijn erfdeel ontving. Eenmaal meerderjarig verzocht hij de bisschop van het diocees van Fulda om van zijn kloostergelofte te worden ontslagen. Dat werd hem toegestaan. Zijn vermogen bleef echter aan het klooster. Hij trad toe tot de augustijner orde en verdiepte zich in de geschriften van de kerkvader Augustinus. Daardoor kwam hij tot de ontdekking, dat de kerk in tal van opzichten was afgeweken van de leer van de Heilige Schrift, maar ook van die van de kerkvaders. Hij kwam onder de indruk van de genadeleer van Augustinus. Mensen werden door God opgeroepen tot bekering, maar toch konden en wilden zij door hun zonden en natuurlijke onbekwaamheid aan die oproep geen gehoor geven. Hoe kon het dan, dat er toch mensen tot bekering kwamen? Augustinus gaf het antwoord: het is de eeuwige en onveranderlijke uitverkiezing van God, die daarvoor de enige grond is. Genade is het en genade alleen, die door Jezus en door Hem alleen verworven is. Dit werkte bij Gottschalk een volledige ommakeer uit. Hij voelde zich bevrijd en verlost. Hij kreeg verlof om in de omgeving als volksprediker rond te trekken. Hij doorkruiste geheel Zwitserland en het noorden van Italië. Hij vond veel bijval op zijn prediking. Hij verzette zich tegen wat hij noemde de werkheiligheid, die de kerk leerde. Ook bestreed hij met kracht de in die tijd steeds sterker wordende verering van heiligen en relikwieën. De bisschoppen, in wier diocees hij preekte, waren minder enthousiast. Zij achtten hem een gevaarlijke man en lieten hem gevangen nemen. Gottschalk werd veroordeeld wegens ketterij, weigerde te herroepen en werd doorgezonden naar Reims (Frankrijk). De daar zetelende bisschop Hincmar liet hem martelen (sic) en sloot hem vervolgens levenslang op in een kloostergevangenis. Daarin is hij ook overleden. Hij schijnt geschriften te hebben nagelaten, maar onduidelijk is waar die gebleven zijn. Zijn invloed werkte door: in het noorden van Italië en in delen van Zwitserland konden de Waldenzen in de dertiende eeuw aanknopen bij hetgeen Gottschalk eeuwen daarvoor had verkondigd.

2. Waldenzen

De beweging der Waldenzen is niet alleen een voorloper van de Reformatie, zij is ook vandaag nog een bestaande kerk van de Reformatie. Dat is uniek, want geen van de voorlopers heeft het tot een zelfstandige kerk gebracht. De voornaamste centra van de tegenwoordige kerk der Waldenzen zijn Italië, het zuidoosten van Frankrijk, het zuiden van Zwitserland, de Verenigde Staten en Uruguay. Waar komen zij vandaan?

Het ontstaan van de beweging ligt in het laatste kwart van de twaalfde eeuw (ca. 1173) in het zuidoosten van Frankrijk. Een rijke zijdekoopman uit Lyon (Petrus Waldus) was na het lezen van het leven van een heilige tot nadenken gekomen en bevond zijn leven leeg en zinloos. Hij verkocht alles wat hij had, zorgde er voor, dat zijn vrouw tot haar dood goed verzorgd zou zijn, en plaatste zijn dochters met hun goedvinden in een klooster. Hij liet door een aantal geestelijken gedeelten van de Bijbel vertalen (hoofdzakelijk de Psalmen en de Evangelien) en verzamelde verschillende mensen om zich heen. Twee aan twee trokken zij het land door. Opvallend is, dat daarbij ook vrouwen waren. Een voor die tijd opzienbarend verschijnsel! Zij verschenen als marskramers aan de huisdeuren, waar zij bijbelteksten voordroegen. Zij toonden de gebreken van de kerk aan: zij verwierpen de mis, de biecht, aflaten, de transsubstantiatie, de verering van heiligen en relikwieën, het vagevuur, het pausdom en het bisschopsambt, het celibaat en het kloosterwezen. Zij noemden de Heilige Schrift de enige bron en norm van Goddelijke openbaring, Jezus de enige Middelaar en het geloof de enige weg tot God. Scherp keerden zij zich ook tegen het in die tijd opkomende verschijnsel om voor de doden te bidden. Wie in de hemel was, had onze gebeden niet meer nodig en wie in de hel verkeerde, was met welk gebed ook niet meer gebaat. Hun opvattingen klinken geheel en volkomen protestants. In die zin waren zij duidelijk voorlopers. Maar zij legden wel sterk de nadruk op het navolgen van Jezus: hun leer was meer gebaseerd op de Bergrede dan op de Romeinenbrief, die ten tijde van de Reformatie richting gevend zou worden. Uitgebalanceerd reformatorisch hebben zij vermoedelijk niet gedacht.

De beweging (een kerk als instituut hebben zij niet willen vormen) breidde zich snel uit. Overal waar zij de regio doortrokken, kregen zij volgelingen, die op hun beurt weer gingen prediken. Men vond hen in het zuiden en oosten van Frankrijk, het noorden van Italië, grote delen van Zwitserland, het zuiden en midden van Duitsland tot in het zuiden van Polen toe. Vanuit Duitsland en Polen drongen hun gedachten ook door tot in de Bohemen (het huidige Tsjechië), waar zij waarschijnlijk de grondslag van de beweging van Johannes Hus vormden. Maar de Kerk was hiervan allerminst gecharmeerd. Zij zagen in de uitbreiding van de Waldenzen een gevaarlijke tegenkerk, die de grondslagen van de katholieke Kerk aantastte. Al spoedig verboden de bisschoppen van de diocesen, waar Waldus en zijn volgelingen optraden, de prediking. Uiteindelijk gaf ook de paus, die aanvankelijk meende met een nieuwe beginnende orde te maken te hebben, te kennen, dat aan Waldus en zijn volgelingen een preekverbod moest worden opgelegd. De Waldenzen stoorden zich daaraan niet, omdat zij aan de paus en zijn ambt geen waarde hechtten. Daarna hebben verschillende synodes de opvattingen van de Waldenzen als ketters veroordeeld. Zij werden op den duur scherp vervolgd. Verschillenden hunner lieten het leven op het schavot of aan de galg, later ook op de brandstapel. Daardoor verminderde hun aantal schielijk. Toch wisten kleine groepen zich te handhaven, hoofdzakelijk in de Piemonte (het noordwesten van Italië) en het zuiden van Zwitserland. Uit de andere gebieden werden zij verdreven.

De Waldenzen bestonden dus nog, toen de Reformatie aanbrak. Gehoord hebbend van de ontwikkelingen in Duitsland (Luther) en Frankrijk en Zwitserland (Calvijn), zonden zij afgevaardigden naar Genève en Wittenberg. De afgezant naar Wittenberg werd onderweg herkend, gevangen genomen en opgehangen. Die naar Genève kwam veilig aan en verbleef daar voor nader onderricht. In 1532 nam een Waldenzische synode te Chanforan (Zwitserland) de calvinistische Reformatie aan. Zij werden als een afzonderlijke tak opgenomen in de familie van gereformeerde kerken.

In 2016 heeft paus Franciscus zijn excuses aangeboden aan de Waldenzen omwille van het vele leed, dat de Katholieke gemeenschap hun heeft aangedaan (ook na de Reformatie, tot aan de negentiende eeuw) en om vergeving gevraagd. De synode van de Waldenzische kerk van Italië heeft dat geweigerd. Zij stelde, dat mensen van vandaag geen vergeving kunnen schenken voor misdaden jegens mensen van toen. Noodzakelijk was het om God vergeving te vragen, niet mensen, aldus de heilige vader een lesje van reformatorisch denken lerend. Wij hopen, dat het hem heugen zal.

We maken van de Waldenzen een uitstapje naar een stroming, die in de zelfde tijd grote opgang maakte: de beweging der Albigenzen of Katharen. De naam Albigenzen is afgeleid van Albi, een stad in het zuiden van Frankrijk. De andere naam houdt verband met het Griekse woord katharsis, dat zuivering betekent. Die zuivering betrof niet alleen de Katholieke Kerk, maar het gehele christendom. Nu is het niet aannemelijk, dat de Albigenzen tot de voorlopers van de Reformatie gerekend kunnen worden. Daarvoor wijken hun opvattingen te veel af, althans voor zover wij weten. Zij waren geestelijk verwant met—of wellicht een uitloper van— de zogenoemde Paulicianen of Bogomielen, afkomstig uit Zuidoost Europa, voornamelijk Bulgarije. Dezen waren op hun beurt de voortzetting van de oudchristelijke sekte van het dutheïsme. Dat geloof—mede geïnspireerd op het manicheïsme—ging ervan uit, dat één en dezelfde God niet goed en kwaad tegelijk kon zijn of beide, zowel goed als kwaad, kon voortbrengen of gedogen. Uit die opvatting ontsprong ook de gedachte, dat de God van het Oude Testament gold als kwaad(aardig) en Die van het Nieuwe als goed. Of de Albigenzen die mening ook waren toegedaan, is niet zeker. Zij gingen ervan uit, dat de wereld door de duivel werd geregeerd. Gods tegenstander maakte daarbij gebruik van de staten en van de katholieke kerk (sic), die zij als een uitbraaksel van de hel en de duivel beschouwden. De ware gelovigen daarentegen werden geleid door de Heilige Geest en door Hem bewaard tot het eeuwige leven. De beweging kreeg in korte tijd grote aanhang en verdreef bijna de gehele kerk uit het zuiden en midden van Frankrijk. Zij ontvingen bescherming van verschillende machthebbers, die in de beweging een tegenwicht zagen tegen de groeiende macht van de door de kerk gesteunde Franse Kroon. De kerk berustte niet in dit verlies. De synode van Toulouse van 1229 besloot de Kathaarse ketterij geheel en al uit te roeien. Het grootste deel van de Albigenzen bood geen weerstand. De legers, die de kerk op de been

bracht –een machtige kerk heeft machtige middelen- vermoordden tien- en tienduizenden burgers. Inquisiteurs doorzochten alle dorpen en steden, waar de beweging veel aanhangers had, soms huis voor huis. Wie in het bezit was van vertaalde bijbelgedeelten of kathaarse boeken, zag zijn lot definitief bezegeld. Onder degenen, die van het bloedvergieten getuige waren, ontstond een enorme haat tegen de pauselijke kerk. In de zestiende eeuw bleek het zuiden van Frankrijk een vruchtbare bodem voor het zaad van de Reformatie.

Men beschouwt algemeen de beweging der Katharen niet als voorreformatoisch. Maar zeker is dat niet. Wij kennen hun leer alleen nog uit de verslagen van de verhoren van de Inquisitie. En de kerk was zo verbeterd op deze als ketters gebrandmerkten, dat het de vraag is, of deze verslagen de waarheid weergeven. Opvallend is, dat de Franse protestanten van het eerste uur hen wel als voorlopers hebben gezien. We zullen het niet te weten komen: de gehele kathaarse beweging is met wortel en tak uitgeroeid.

Om te voorkomen, dat deze aflevering te lang wordt, zullen de beweging van de Hussieten en leven en leer van John Wycliffe de volgende keer worden behandeld. Deze wijken ook af van de voorgaande. Niet zo zeer door hun opvattingen, maar omdat het verloop van hun beweging door politieke omstandigheden wordt gekenmerkt. We besteden ook nog aandacht aan Savonarola, die in Florence leefde en werkte. Het is niet zeker, of hij tot de voorlopers van de Reformatie behoorde, maar de protestanten van het eerste uur beschouwden hem wel als zodanig.

(Wordt vervolgd)